

**ФОЛЬКЛОРНІ РЕФЛЕКСІЇ МОРАЛЬНИХ
І ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ І НОРМ**

Розглянуто моральні і правові джерела формування фольклорних норм, що дістали відображення у численних прислів'ях і приказках, простежено вплив морально-етичних норм.

Рассмотрены моральные и правовые источники формирования фольклорных норм, которые отображены в многочисленных пословицах и поговорках, прослежено влияние морально-этических норм.

Moral and legal sources of folk norms formation, which are reflected in numerous proverbs and sayings are researched. The influence of moral and ethical norms is retraced.

Пізнання на понятійному рівні в узагальненій (або дефінітивній) формі предмета чи явища дійсності (до них належить і моральність) і встановлення зв'язків між ними шляхом фіксації загальних чи специфічних ознак, якими виступають властивості цих предметів і явищ, та відносин між ними дає можливість у зіставленні із загальнотеоретичними і загально визнаними у науковому середовищі понятійними узагальненнями конкретизувати й виділити специфічні особливості морально-етичних проявів норм у фольклорних текстах, зокрема у юридичних прислів'ях і приказках, які потребують глибокого системного аналізу і належного філософсько-правового оцінювання. Адаже звернення до таких невичерпних джерел права, як народна творчість, широко представлена величезним комплексом юридичних прислів'їв і приказок, дозволяє простежити процеси формування національної і правової свідомості українського народу, дати об'єктивне пояснення державно-правовим явищам в їх історичному розвитку.

Вказана проблема ще недостатньо досліджена, але частково вона знайшла відображення у працях М. Братасюк, К. Жоля, С. Максимова, П. Рабіновича, С. Сливки, а також Хрючкіної, О. Шабашіної та ін. Проте поза сферою вивчення практично захищається питання, яке стосується морально-етичної і правової основи фольклору, а також їх взаємозв'язку. Подальшого глибокого аналітичного осмислення потребують правові аспекти фольклору. Важливо з'ясувати оптимальність встановлення зв'язку між морально-етичною та правовою культурою і фольклором,

розглянути аспекти цієї проблеми з урахуванням сучасних потреб реформування правової системи нашої держави. Це і стало метою цієї розвідки.

Більш об'єктивному підходу до дослідження процесу пізнання предмета наукового пошуку, на нашу думку, сприятиме використання апробованого філософами методичного підходу, що номінується поняттям «аппрегензія» (лат. *apprehensio* – «сприйняття й одночасно захоплення, вступ у володіння»). До речі, ще І. Кант використовував дане поняття для пояснення суті того, яким чином категорії (у нашому випадку – дефініції) апіорно препарують закони природи, наближають їх до реалій дійсності. Щоб глибше пояснити раціоналізм такого сприйняття, видатний німецький філософ вживав поняття «аппрегендивний синтез», під яким розумів поєднання розмаїття в одному емпіричному наочному уявленні, завдяки чому стає можливим саме таке сприйняття явища, тобто формується емпірична свідомість щодо нього. Аппрегендивний синтез завжди стосується досвіду, а саме з ним і пов'язана суть таких понять, як моральність, моральна свідомість і т. п. Тут слід підкреслити, що «аппрегендивному синтезу завжди має передувати категоріальний синтез (як приклад Кант демонструє підпорядкованість актів аппрегендивного синтезу поняттю «відношення дії та причини»), з чого робиться висновок, що завдяки категоріям ми можемо *апіорно пізнавати всі предмети* (виділено нами – О. Ч.), які лише можуть стати об'єктом пізнання, враховуючи закони їх поєднання» [1, с. 400].

Ця методологічна установка, на наш погляд, має сенс, коли необхідно докладніше (аналітично зіставляючи і шукаючи аналогіїні співмірності) розглянути основні категорійні поняття етики. Безумовно, з цією метою важливо дотримуватися суті філософського трактування категорій як фундаментальних понять, що відображають найістотніші закономірні зв'язки реальної дійсності і пізнання [2, с. 254]. Враховуючи те, що форми і стійкі організуючі принципи процесу мислення категорії відтворюють властивості і зв'язки буття і пізнання у загальній і найбільш концентрованій формі, зазначимо, що нам важливо звернути особливу увагу на етичні категорії, як найбільш загальні поняття цієї науки, в яких розкриваються суттєві сторони морального життя суспільства та закріплюються загальні цінності в ньому як необхідна (певною мірою – визначальна) міра людяності. Як відомо, «категорії – складні духовні утворення, що синтезують знання про реальність морального життя суспільства та людства, з одного боку, і бажання та належне в ньому – з іншого, тобто зміст категоріального знання в етиці утворюється діалектичною єдністю сущого і належного в моралі: в моральній діяльності, в моральнісних відносинах, в моральній свідомості людства» [3, с. 327–328]. У зв'язку із наведеним

насамперед слід ці та ряд інших понять долучити до ашпрегендивно-аналітичного і синтетичного розгляду з тим, щоб зі сприйняттям загальноприйнятих теоретичних положень отримати можливість довести висунуті нами положення, що фіксують морально-етичні та правові витоки фольклорних норм, та й загалом фольклорного права як самобутнього суспільного явища, котре потребує ґрунтовного філософсько-правового осмислення.

Враховуючи те, що будь-який процес творення, розвитку і функціонування понять заснований на єдності процесів аналізу й синтезу, для висунення певних гіпотетичних положень, здійснення теоретичних обґрунтувань важливо чітко окреслити коло проблем, пов'язаних з дослідженням людини як суб'єкта моральності, тобто тих, чим займається етика як наука про найбільш загальні закони історичного розвитку моралі. Навіть у найпростішій дефініції цього суспільного феномена сконденсовано передано його сутнісні ознаки: «норми – системи поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей: одна з форм суспільної свідомості» [4, с. 370]. Звичайно, ученими запропоновано й обґрунтовано низку визначень цього поняття, які більш повно й поглиблено трактують його суть. Їх контрверсійність, безумовно, заслуговує на певний аналітичний дискурс, але, враховуючи контекстуальну спрямованість цього дослідження, цілком логічно зупинитися на енциклопедично унормованих дефініціях, які подають численні словники, енциклопедичні довідники, філософські чи інші енциклопедії. Серед цих визначень виділимо лише одне, яке за змістом і профілем найбільше наближене до сутнісних параметрів нашого дослідження: мораль (лат. *moralis* – «моральний», від *mores* – «звичаї, поведінка») – духовність, форма суспільної свідомості і вид суспільних відносин (моральні відносини); один із способів регулювання поведінки людини у суспільстві за допомогою усталених приписів. Як форма суспільної свідомості мораль виникла разом зі становленням людської цивілізації. У процесі розвитку суспільства формувалися і відповідні принципи моралі. Сучасна мораль є втіленням цілісної системи поглядів на соціальне життя, буття людини. Норми моралі не тільки підтримуються стабільним суспільним порядком, силою звичок і громадської думки, а й фіксуються у формі різних приписів про те, як слід вчиняти у кожному конкретному випадку. Основою моралі є свобода людини, соціальна справедливість у суспільних відносинах тощо. Мораль справляє істотний вплив на зміст права, звичаї, традиції і т. ін.

Моральні норми характеризуються певною невизначеністю, наявністю деяких відмінностей у моральних переконаннях людей залежно від рівня їхньої культури, віку, матеріальної забезпеченості тощо. Правові ж норми – конкретні змістом, однозначні,

розмежуюють права та обов'язки, мають точно визначені межі дії [5, с. 770].

Отже, якщо розглядати суть поняття «мораль» з етимологічної точки зору, тобто виходячи з походження, первісної форми, початкового значення лексеми (лат. – *moralis*, від *mores* – «звичаї»), що визначається при зіставленні її зі спорідненими словами тієї ж або іншої мови (а таке заглиблення у «мовну гру», про що ітиметься далі, дуже важливе для аналітичного осмислення фольклорних текстів), то можна погодитися з науковцями у тому, що «у контексті світового філософського надбання» фіксується «майже однакове розуміння суті моралі впродовж змін цілих суспільних епох і збагачення філософської думки протягом століть» [6, с. 18]. Простежуючи діалектику саморозвитку моралі (моральної свідомості) у світі людської особистості вже на етапі звичаєвої моралі, філософи констатували виникнення й усталення вищого рівня ступенів із суспільним світом, що проявляється у добровільному виборі між добром і злом, а це вже покладає моральну відповідальність за вчинки. І нарешті завдяки розвитку моральної свідомості цей вибір досягає рівня моральної самосвідомості, коли звичаєвість (або, інакше кажучи, – природна моральність) зазнає забезпечення з боку суспільної форми стосунків, водночас «єдність «природної» і суспільної форми стосунків утверджується у світі суб'єкта моральності як його суспільна сутність...» [3, с. 20].

Таким чином, у процесі суспільного розвитку мораль із зовнішньої необхідності переходить у внутрішню потребу (зауважимо, що це особливо відчутно у коротких, але смислово вагомих текстах юридичних прислів'їв і приказок). У процесі такого переходу набувається рівень моральнісної самосвідомості, що ґрунтується на визначальних ідейних принципах, передусім на глибокій повазі до принципу рівності людей як «суб'єктів життєвості». У цьому зв'язку доцільне висловлювання І. Канта: «Кожний з нас має право насолоджуватися дарами світу. Оскільки кожному належить однакова частина, а Бог не відміряв нікому його частки, то кожен із нас повинен таким чином насолоджуватися дарами життя, щоб турбуватися про щастя інших, які мають право на однакові частки, і нічого не віднімати у них» [7, с. 177]. У цьому кантівському розумінні принцип рівності розглядається як сфера дії «божественного добра», що поширюється не на якийсь конкретний народ, а на все людство. У такий спосіб заперечується обмеженість конкретного типу суспільства та утилітарність ментальної моралі, що зводить цю дію до певних етичних рамок.

Усвідомлення суті морального самозаглиблення особи (у цьому сенсі маємо на увазі узагальнений образ творця фольклорних текстів) на ґрунті різних ідейних осягнень (насамперед, релігійних) дозволяє збагнути потребу моральної взаємодії між людьми в

реальному просторі, необхідному для безпосередніх людських стосунків, які певним чином відтворюються і фіксуються в афористичних фольклорних висловлюваннях. Отже, йдеться ще про одне етичне поняття, яке певною мірою засвідчило «відбрункування» (виділення як самостійної частини галузі) від етики вчення про мову моралі – метаетики, засновником якої вважається неопозитивіст Дж. Мур. Він, а також двоє інших видатних англійських філософів Б. Рассел та Л. Вітгенштайн вважаються в історії філософської думки зачинателями нової епохи – «епохи аналізу». Запропонований Муром логіко-лінгвістичний аналіз етичної проблематики, доповнений Расселом (до речі, цей мислитель називав прислів'я мудрістю багатьох і дотепністю одинаків) методом «логічного атомізму» і позитивізму, а згодом Вітгенштайном – теорією лінгвістичної філософії, став основою формування цікавого напрямку, що об'єднав усі різновиди неопозитивізму в етиці (такі, як інтуїтивізм, емотивізм, деонтологічний інтуїтивізм, лінгвістичний аналіз мови моралі та ін.).

Звичайно ж, слід погодитися з твердженням про те, що цей «аспект (у нашому випадку – напрямок етики як філософської науки) моральної теорії не можна абсолютизувати», однак, зважаючи на те, що «метаетика досліджує не вчинки людей, їх поведінку та мотиви, норми моралі, а їх логічні, лінгвістичні і понятійні вислови» [3, с. 23–24], тобто йдеться про мову моралі, яку вважають логічним виявом морального мислення, нам важливо шляхом використання екзистенційно-герменевтичних підходів до інтерпретацій фольклорних текстів віднайти адекватність розуміння висловлених у них морально-правових намірів, сентенцій (тобто узагальнень морально-регулятивного змісту). Водночас, виходячи з того, що витлумачення (інтерпретація) текстів (народних афоризмів – прислів'їв і приказок) спрямоване на розуміння їх сенсу, маємо звернути увагу, коли йдеться про лінгвістичну філософію, на те, що онтологія як учення про найзагальніші принципи, визначення і категорії буття і сущого «редукується» (у нашому сенсі спрощується) до «формальної семантики», тобто до існування певного роду «мовних каркасів», фундаментальні основи яких (аксіоматичний базис) є критерієм означеності (неозначеності) – істинності (хибності), тобто «існування» (неіснування) змісту тих або інших висловлювань» [1, с. 842].

Шукаючи певні підтексти для обґрунтування морально-етичних і правових основ фольклору, ми повинні принаймні у загальних рисах охарактеризувати один з напрямків аналітичної філософії – її лінгвістичний різновид. Як відомо, уперше метод філософського аналізу природної мови був розроблений Дж. Е. Муром. Іншим джерелом лінгвістичної філософії стало вчення «пізнього» Л. Вітгенштайна, особливо його теорія мовного значення

«як використання». На відміну від філософії логічного аналізу, представники лінгвістичної філософії причину виникнення філософських оман вбачали не у свідомій експлуатації «метафізиками» неточностей і двозначних форм мови, а в самій її «логіці», її «глибинній граматиці», яка породжує парадоксальні речення (на кшталт такого, на яке звернув увагу Мур: «Йде дощ, але я в це не вірю») та всілякі лінгвістичні «пастки». На думку Вітгенштайна та деяких його послідовників з Кембріджського університету, філософські омани усуваються шляхом прояснення і детального опису природних способів використання слів і виразів, вклучення слів в органічно властиві їм контексти людської комунікації («мовної гри»), уведення вимоги, щоб будь-яке уживане слово припускало можливість своєї антитези та інших прийомів. При цьому, на відміну від логічних позитивістів, прихильники лінгвістичної філософії не закликали до «удосконалення» природної мови за зразком формалізованих логічних мов або науки. Одна зі шкіл лінгвістичної філософії (Д. Віздом, Е. Емброуз, М. Лазеровіц) розробила суто «терапевтичну» інтерпретацію цілей і завдань у філософії, наблизившись у цьому відношенні до психоаналізу. Інша група лінгвістичних філософів – оксфордська школа «буденної мови» – прагнула насамперед до створення позитивної концепції мовної діяльності. Нею були розроблені оригінальні ідеї, уведені в обіг категоріальний апарат для аналізу мовної комунікації (теорія «мовних актів» Д. Остіна), опису способів використання психологічних понять (Г. Райл), виявлення «концептуальної схеми» мови і пізнання (П. Строссон), аналізу висловлень (Р. Хеар).

Починаючи з 60-х років ХХ ст., відбувається зближення проблематики й дослідницьких підходів лінгвістичної філософії та ряду напрямів сучасної лінгвістики (насамперед у галузі лінгвістичної прагматики) [1, с. 743].

У цьому контексті слід виділити поняття «мовні ігри», яке становить для нас теоретико-прагматичний інтерес не у прямому сенсі як позначення певної системи, організованої за певними правилами, а як методологічний «орієнтир» у сукупності прийомів здійснюваного нами дослідження відповідно до специфіки нашого об'єкта пізнання. Важливо підкреслити, що «концепція «мовних ігор» складалася у Вітгенштайна в ході спостереження за функціонуванням мови в природних умовах комунікації. Він розглядав мову як компонент цілеспрямованої діяльності. Мова – це зняряддя, що служить виконанню певного завдання. Поседнання мови і дії Вітгенштайн вважав мовною грою. Кожна мовна гра як завершена система комунікації відповідає певній «формі життя». Так, на перший план виходить інструментальна функція мови. Прикладом таких міркувань є праця Вітгенштайна «Філософські дослідження», в якій філософія трактується як активність, що спрямо-

вана на пояснення мовних виразів. Філософ не повинен намагатися виявити сутність мови – він має описувати і розмежовувати різноманітні «мовні ігри». За Вітгенштайном, для усіх «мовних ігор» властива певна родинна схожість. Будь-яка мова припускає певну систему правил. Слідувати цим правилам – ось у чому полягає лінгвістична поведінка носіїв мови» [1, с. 827].

Саме про таку певною мірою для нас незбагненну лінгвістичну поведінку анонімних творців (або ж авторів) великого масиву юридичних прислів'їв і приказок можна вести мову, аналізуючи ці відшліфовані мовною практикою багатьох поколінь тексти. Так, лише українська паремічна скарбниця представлена такими взірцями сформульованих народною мудрістю нормативних приписів чи повчань, в яких головним фігурантом виступає концепт «добро». Подасмо найвиразніші приклади, а саме: «Добро добром згадують», «Добро з добром не б'ється», «Добро плодить добро, а зло плодить зло», «Добро минеться – лихо буде, лихо минеться – добро буде», «За добро не жди добра», «Зло робити – майстра не треба», «Злом зла не поправиш», «Із двох зол вибирай менше» і т. д. [8, с. 265]. Вже у цій дециці, за образним висловом Олеся Гончара, «повнозерних народних афоризмів» [8, с. 4], виразно проступає логічно вмотивована сув'язь лексем, якими передаються модифіковані моральні приписи і постанови, відтворюються звичаєві правила, осмислюються характерні явища природи й людського буття. Цьому, безумовно, сприяє надзвичайно багата палітра рідної мови, що може, приміром, засвідчуватися у стійкості фольклорних формул.

Альтернативні морально-правові засади трактує комплекс приказок і прислів'їв, у яких фіксується зло в усіх його проявах як морально-етична і правова категорія. Як і вищезгадані, вони також мають дуже широкий діапазон значень: від особистої неприязні окремої людини до узагальненого суспільного негативного явища. До того ж у прислів'ях не тільки констатується наявність поганих рис у людей («Нема риби без ості, а чоловіка без злості»), а й висловлюється застереження, попередження («Від злого не чекай добра», «Добрий пес луччий, ніж злий чоловік», «Злого де не посій, там він зійде»). Влучно використовуючи метафоризацію образів («Лиха іскра і поле спалить, і сама щезне», «Собака від злості свій хвіст кусає», «Гадюка хоч не вкусить, а засичить», «Дай свині роги – людей поколе») [9, с. 354–355], творці цих нормативно-означувальних тверджень впливали образним словом на поведінку людини, члена спільноти.

Отже, саме з урахуванням «лінгвістичної поведінки» анонімних творців афористичних народних висловів (прислів'їв і приказок), які були укладені і «пішли у світ» у різний час, у різних історичних і суспільно-політичних умовах, що, безсумнівно, позначилося на

їхньому змісті і формі, нам важливо знайти таке «становище мовних виразів» (у нашому випадку – прислів'їв і приказок), що дало б підстави показати апріорно морально-етичну і регулятивно-правову спрямованість значного масиву фольклору, аналітично розглянути сутнісний вияв морального мислення, що відобразився у довершених за формою і змістом коротких влучних оригінальних виразах, котрі набули поширення, зробилися усталеними, певною мірою навіть стали побутувати у соціумі як морально-правові приписи, норми. А їх дидактизм став невід'ємним атрибутом «народної педагогіки», бо має значний ефект у процесі правового виховання, у формуванні правосвідомості членів громадянського суспільства. І саме в цьому виявляється суть моральних і правових понять і суджень у їхньому осмисленні авторами фольклорних творів.

Список літератури: 1. Історія філософії : словник / за заг. ред. В. І. Ярошович. – К. : Знання України, 2006. – 1200 с. 2. Философский энциклопедический словарь / Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энцикл., 1983. – 840 с. 3. Мовчан Віра. Історія і теорія етики : курс лекцій / Віра Мовчан. – Дрогобич : Коло, 2003. – 508 с. 4. Словник іншомовних слів / уклад. С. І. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с. 5. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – 792 с. 6. Марків Мар'яна. Моральність як вимір духовності / Мар'яна Марків // Гуманізм, моральність: екзистенційні виміри. – Л. : Край, 1997. – С. 18–24. 7. Кант І. Лекції по етике // І. Кант. Избранные произведения. – М. : Республика, 2000. – С. 38–222. 8. Українські прислів'я і приказки / упоряд. С. В. Мишанич, М. М. Пазяк. – К. : Дніпро, 1984. – 390 с. 9. Прислів'я та приказки. Людина, родинне життя, риси характеру / упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1990. – 528 с.

Надійшла до редколегії 04.11.2009

УДК 340.13

Ю. В. Градова

ПОНЯТТЯ, ОБ'ЄКТИ ТА СУБ'ЄКТИ ПРАВОВОГО МОНІТОРИНГУ

Досліджено правовий моніторинг як інститут аналітичного вивчення й оцінювання дії закону. Автор розглядає питання, пов'язані з комплексним вивченням поняття «правовий моніторинг», який охоплює стадії нормотворчості та правозастосування. Об'єктом правового моніторингу виступає будь-який нормативно-правовий акт та практика його застосування. Суб'єкти правового моніторингу поділяються на дві групи – конституційні (органи державної влади) та ініціативні (інститути громадського суспільства).

Исследован правовой мониторинг как институт аналитического изучения и оценки действия закона. Автор рассматривает вопросы, связанные с комплексным изучением понятия «правовой мониторинг», который охватывает стадии нормотворчества и правоприменения. Объектом правового мони-